

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. Г.С.СКОВОРОДИ

На правах рукопису

К О З К А Ірина Кирилівна

СИНОНІМІЧНО-АНТОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ
В СИСТЕМІ ПРИКМЕТНИКІВ ПОРТРЕТНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ю.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків - 1994

00755815 (V)

Робота виконана в Харківському державному педагогічному
університеті ім. Г.С. Сковороди
Науковий керівник: доктор філологічних наук,
професор Лисиченко Лідія Андріївна
Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор Калашник Володимир
Семенович /Харківський державний
університет/
кандидат філологічних наук,
доцент Симонок Валентина Петрівна
/Українська юридична академія/
Провідна організація: Інститут української мови НАН
України

Захист відбудеться "12" січня 1995 р. о _____ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.2І.0І
Харківського державного педагогічного університету ім.
Г.С.Сковороди /ЗІ0078, м. Харків, вул.Чернишевського, 60/.
З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського
державного університету.

Автореферат розісланий "9" грудня 1994 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Приходько В.С.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Питання про лексичні синоніми має велику історію в лінгвістиці, однак кожен етап розвитку мовознавства ставить перед дослідниками нові завдання. У наші дні великого значення набуває вивчення синонімічних відношень у лексичній системі української мови на рівні окремих тематичних і лексико-семантичних груп слів за допомогою сучасних лінгвістичних методів дослідження.

Вибір теми дисертації зумовлений тим, що прикметники портретної характеристики людини становлять у сучасній українській літературній мові складну за своєю структурою лексико-семантичну групу з розгалуженою системою синонімічних і антонімічних відношень. Слова цієї групи дають достатньо конкретне уявлення про той тип лексичного значення, який В.В. Виноградов свого часу назвав експресивно-синонімічним і якому досі приділяється, на нашу думку, недостатня увага.

Актуальність теми полягає в тому, що прикметники портретної характеристики належать до шару лексики, який відзначається високою частотністю вживання і відіграє важливу роль як виражальний засіб і в повсякденній комунікації, і в художньому мовленні. Значення дослідження цього питання зростає з посиленням уваги до вивчення мовної картини світу і національної специфіки відображення в ній об'єктивної й концептуальної картин світу. Прикметники портретної характеристики відображають складні відношення між словом, референтом і людиною-мовцем, а також внутрісистемні зв'язки слова /полісемія і пов'язані з нею явища розширення і звуження значення слова в узусі і вживанні; синонімічні відношення із складною ієрархією залежностей, антонімічні та ін./. Дослідження такого типу створюють передумови

для проникнення в систему відношень у лексичному складі в цілому.

Об'єктом дослідження є прикметники портретної характеристики людини в сучасній українській літературній мові.

Предмет вивчення – структурно-семантична характеристика зазначеної групи прикметників із погляду їх внутрішніх і позамоовних /насамперед синонімічних/ зв'язків.

Передумовою цього розгляду є визначення теоретичних засад дослідження, виявлення корпусу і систематизація слів, обраних для аналізу.

Мета роботи полягає в дослідженні синонімічних зв'язків прикметників портретної характеристики в сучасній українській літературній мові у їх зв'язках з іншими лексико-семантичними та словотвірними явищами.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язати такі завдання:

- визначити корпус прикметників портретної характеристики, що мають синонімічні зв'язки;
- здійснити класифікацію прикметників цієї групи;
- визначити систему синонімічних зв'язків і їх типи в проаналізованій частині лексичного складу;
- встановити особливості структури синонімічного ряду в прикметниках портретної характеристики;
- схарактеризувати антонімічні відношення в обраному для аналізу корпусі слів;
- проставити мікрівневі зв'язки системи прикметників портретної характеристики, що входять до певних синонімічних рядів.

Методологічною основою дослідження є розуміння діалектичного зв'язку і взаємодії явищ світу, зокрема зв'язку і

взаємодії мови і мислення, та матеріалістичне вчення про складне структурування мовної системи, про взаємодію мови і мовлення.

Методи лінгвістичного аналізу в роботі зумовлені поставленою метою і фактичним матеріалом, який був у розпорядженні дослідника. Описово-таксономічний метод використовувався при класифікації прикметників портретної характеристики. При аналізі структури синонімічних рядів і синонімічно-антонімічних блоків автор дисертації послуговувався методами компонентного аналізу і компонентного синтезу.

Новизна роботи виявляється в тому, що вперше методами компонентного аналізу проаналізована складна група прикметників портретної характеристики сучасної української мови і виявлені певні закономірності семантичної диференціації прикметників цієї групи, їх системних зв'язків як на лексико-семантичному рівні, так і в мікрівневих відношеннях.

Уперше досліджено структуру синонімічних рядів прикметників цієї групи, виявлено їх розгадуваність як за кількістю конститuentів ряду, так і за типами диференціальних ознак, розглянуто додаткові мовні засоби розрізнення лексичних значень у групі прикметників портретної характеристики. Новизною є також те, що були простежені семантичні процеси, які відбуваються в прикметнику з більш загальним значенням, коли він уживається для характеристики людини, причому виявлено, що відповідні семантичні перетворення спостерігаються як на рівні лексичного значення слова, так і на рівні семантики деяких словотворчих формантів.

Теоретична значимість дослідження полягає в тому, що воно створює передумови для аналізу семантичної системи прикметників української мови і типологічно споріднених із

нею мов при дослідженні проблем синоніміки, а також для дальших теоретичних узагальнень щодо структури лексичної системи, типів лексичних значень і т.ін.

Практичне значення дисертації зумовлене тим, що її матеріали і теоретичні положення можуть бути використані при викладанні української мови, зокрема її лексики й стилістики, в спецкурсах і спецсемінарах з лексикології та семасіології сучасної української мови у вищій школі, при викладанні української мови та в позакласній роботі в середній школі.

Для аналізу використані матеріали суцільної вибірки прикметників портретної характеристики із "Словника української мови" в одинадцяти томах /СУМ/ - усього 220 одиниць, а також дібрані з художніх текстів ілюстрації /понад 5000 прикладів/. Тексти репрезентують різні види й жанри /поезія, художня, публіцистична та наукова проза/. Проаналізовані тексти хронологічно належать в основному до 20-го століття.

На захист виносяться такі положення, які випливають із проведеного дослідження:

1. Прикметники портретної характеристики в сучасній українській мові становлять складну систему, що пов'язана на лексико-семантичному рівні різноманітними зв'язками.
2. Проаналізовані в роботі слова мають розгалужені синонімічні й антонімічні відношення, які збагачують виразові засоби для характеристики зовнішності особи.
3. Переважна більшість прикметників портретної характеристики має антоніми, а синонімічні ряди з протилежним значенням створюють синонімічно-антонімічні блоки.
4. Кожна з виділених за позалінгвістичними ознаками

лексико-семантичних підгруп має в структурі синонімічних рядів притаманну саме їй систему власне мовних протиставлень.

5. Кожна з проаналізованих підгруп прикметників має властиві їй засоби вираження зовнішньої характеристики людини і відмінності щодо місця того чи іншого лексико-семантичного варіанта в структурі багатозначного слова.

6. Додатковими диференціальними ознаками прикметників цієї лексико-семантичної групи в структурі синонімічного ряду можуть виступати словотвірні форми.

Апробація роботи і її результатів. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях сектора української мови та сектора англійської мови, на щорічних підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, на УІ міжнародній науковій конференції за проблемами семантичних досліджень "Стилистика русского языка: теоретический и сопоставительный аспекты" /Харків, 1993/.

Обсяг та структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури і додатка. Загальний обсяг роботи становить 207 сторінок.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, його методологічна основа, визначаються предмет, мета, завдання, вказуються основні методи, наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертації.

Перший розділ дисертації "Теоретичні засади дослідження синонімічно-антонімічних відношень у лексиці" присвяче-

ний оглядові наукової літератури з питань лексичної семантики, зокрема синонімічних і антонімічних зв'язків у словниковій системі. Аналізуються праці Ю.Д.Апресяна, М.Д.Арутюнкової, С.Г.Бережана, Л.Блумфільда, Л.А.Булаховського, Л.М.Васильєва, В.В.Виноградова, А.П.Євгенєвої, М.А.Жовтобрюха, Л.А.Лисиченко, Л.О.Новикова, Ф.Р.Палмера, Г.Пауля, В.М.Русанівського, О.І.Смирницького, Ж.П.Соколовської, Ю.О.Степанова, Й.А.Стерніна, В.М.Телії, Г.А.Уфимцевої, Д.М.Шмельова та багатьох інших. При вивченні історії питання звертається увага на формування і розвиток семасіології як розділу мовознавства, визначається коло термінів і понять, які використовуються в роботі: лексичне значення і його семантична структура, компонент лексичного значення, лексико-семантичний варіант, сема, синонім, антонім, синонімічно-антонімічний блок і т. ін.

У цьому ж розділі дається класифікація прикметників портретної характеристики, побудована на підставі теоретичних засад, розроблених Ю.М.Карауловим, Ж.П.Соколовською, О.М.Шраммом та іншими дослідниками. Огляд різних спроб класифікації прикметників доводить, що окремі прикметники портретної характеристики розглядалися дослідниками, однак це відбувалося на рівні невеликих груп слів або окремих прикладів. Спеціально ж лексико-семантична група прикметників портретної характеристики з погляду структурно-семантичної організації не була предметом дослідження. Обрані для аналізу прикметники поділяємо на три групи: 1/ прикметники паспортної характеристики /параметричні/; 2/ прикметники естетичної характеристики; 3/ прикметники психологічної портретної характеристики. Для позначення названих груп ми користуємося термінами, введеними в науко-

вий обіг О.І.Білецьким у літературознавстві; бо вважаємо їх доцільними для називання відповідних явищ і в мові,

Хоч ця класифікація ґрунтується на позамовних ознаках, вона має й лінгвістичне виявлення, про що свідчить проведений у роботі аналіз. Кожній із названих трьох груп прикметників портретної характеристики відповідає в роботі окремий розділ.

У другому розділі аналізуються синонімічно-антонімічні відношення в системі параметричних прикметників паспортної характеристики, розглядаються прикметники, які виражають певні зовнішні параметри людини /зріст, повноту, особливості статури/. Тому вони отримали назву параметричних. Ця група прикметників належить до найстаріших шарів лексичного складу мови. У розділі аналізуються синонімічні й антонімічні відношення рядів слів з домінантами високий - низький, великий - малий, товстий - тонкий, гладкий - худий, стрункий - кремезний, широкоплечий.

Для всіх прикметників цієї групи спільною є сема "ознака особи", але диференціюючу функцію вона виконує в словах з більш широкою семантикою /високий, товстий тощо/. Звуження значення виражається через сполучення слова з назвами осіб. Парадигматично ця ознака виявляється в складі синонімічного ряду /СР/. Параметричні прикметники портретної характеристики в українській мові мають розвинену систему синонімічних і антонімічних відношень. Оскільки параметри, як правило, пов'язані з певною шкалою розмірів, то і в мові вони виявляються синонімічними словами, значення яких відрізняються різною мірою виявлення ознаки. У цій групі прикметників переважають експресивно-оцінні синоніми, причому деякі з них утворюються як експресивно-синонімічні

/довготелесий, довгов"язий/.

У складі синонімічних рядів, які мають від п"яти до п"ятнадцяти конститuentів, відбувається поділ синонімів на блоки, що відрізняються наявністю/відсутністю виразної стилістичної /довгов"язий, довготелесий належать до розмовного стилю/ і експресивної сем.

Синонімічні ряди прикметників параметричної характеристики відзначаються також наявністю словотвірних варіантів слів, які ми розглядаємо в ряді випадків як оновлення образності й емоційності через зміну плану вираження.

Значне місце в ускладненні синонімічних рядів цієї групи прикметників експресивними конститuentами посідають утворення слів з прозорою внутрішньою формою /довготелесий, малорослий, дозинуватий тощо/ та форм з суфіксами суб"єктивної оцінки /довжелезний, дрібенький та ін./.

Синонімічні ряди, які виражають позитивну оцінку, переважно менш складні як за кількістю конститuentів, так і за кількістю диференціальних ознак, ніж ті, що містять оцінку негативну. У прикметників синонімічно-антонімічних блоків гладкий - худий та стрункий - кремений, де домінанти ніби не містять оцінки зовнішності, більша розвиненість рядів худий та кремений може розглядатися як показник більш низької вартості цих ознак у системі цінностей носіїв мови.

У синонімічних рядах розглянутої групи прикметників чітко виражене семантичне ядро, яке складається із слів, найближчих до домінанти за значенням, слів, що відрізняються здебільшого ідеографічними семами, і периферія, до якої належать слова з експресивно-синонімічним значенням, словотвірні варіанти та експресивні утворення на межі оказіональних.

Синонімічні відношення в групі прикметників естетичної характеристики портрета людини аналізуються в третьому розділі роботи. У системі прикметників естетичної характеристики виділяється дві групи слів: 1/ які безпосередньо виражають естетичну оцінку: гарний, поганий, вродливий, потворний; 2/ назви ознак, які можуть бути предметом естетичної оцінки. До останньої належать прикметники, які називають окремі риси зовнішності, зокрема колір шкіри, волосся, форму голови, носа, вуст тощо. Останні можна віднести до групи слів естетичної характеристики портрета умовно, бо одна і та ж ознака може по-різному оцінюватися залежно від позиції, смаку, ідеалу того, хто сприймає.

Відокремлення групи прикметників естетичної характеристики від параметричних є умовним, оскільки параметричні оцінки теж можуть бути предметом естетичного сприймання. Однак параметричні ознаки більш об'єктивні, в естетичних відчуттіях є суб'єктивний фактор.

Серед прикметників естетичної оцінки насамперед привертає увагу група слів, що виражає загальну оцінку людини. Ці прикметники мають широке значення і в мові можуть сподучатися з назвами будь-яких предметів і явищ, які можуть характеризуватися як гарні чи погані. У системі прикметників, які ми розглядаємо, відбувається, як і в параметричних високий, низький тощо, обмеження семантичного обсягу за рахунок сподучуваності з назвами осіб і відповідно вклучення в зміст семи "ознака особи".

До прикметників, які виражають загальну оцінку особи, належать синонімічні ряди з домінантами гарний - поганий, милий - непривабливий.

Ці синонімічні ряди мають складну семантичну структу-

ру, в якій велике місце посідає градуальність значень за мірою вияву ознаки, а також стилістична диференціація. Особливо це помітне в рядах з негативною оцінкою семою. У таких рядах значне місце посідають слова, утворені за допомогою префікса не- від основ прикметників, що виражають позитивну оцінку. Такі слова є свого роду евфемізмами, які пом'якшують негативну оцінку.

Однією із зовнішніх ознак людини, як відомо, є її кольорове забарвлення /колір шкіри, волосся, обличчя тощо/. Дослідження доводить, що прикметники, які характеризують портрет за кольоровими ознаками, виражають відносні прикмети: такі, що не збігаються з назвами основних кольорів, а в кольоровій гамі стоять ближче до того чи іншого кольору /чорний, білий щодо кольору волосся та шкіри людини тощо/. Така невизначеність/відносність/ кольору зумовлює розгалужену систему синонімів, оскільки колір може мати багато перехідних відтінків. З другого боку, співвіднесеність з назвами основних кольорів чорний - білий та темний - світлий, незважаючи на деяку нечіткість забарвлення, зумовлює наявність у них антонімічних відношень.

У розділі розглядаються синонімічні ряди з домінантами чорнявий, білявий, смаглявий, загорілий, чорношкірий, русий, білолиций, сивий.

Прикметники кольорової характеристики поділяються на два великих блоки, у яких протиставляються кольори темні й світлі. В середині кожного блоку виділяються синонімічні ряди, що розрізняються за носієм ознаки /переважно волосся, шкіра, обличчя/. У синонімічних рядах протиставлення відбувається за ступенем виявлення ознаки, за обсягом значення і ступенем лексичної зумовленості, за наявністю/відсутніс-

то яскравої внутрішньої форми, меншою мірою – стилістичною маркованістю. Значне місце посідають у синонімічних рядах словотвірні варіанти слів. При цьому може відбуватися десе-мантизація суфіксів.

Синонімічні ряди всередині цієї групи прикметників утворюють синонімічно-антонімічні блоки.

Четвертий розділ присвячений аналізу синонімічно-антонімічних відношень прикметників психологічної характеристики портрета. Психологи і літературознавці підкреслюють важливість психологічного портрета в системі засобів вираження внутрішнього стану людини, який особливо виявляється на обличчі, зокрема в очах, поглядах тощо. Тому вважаємо за необхідне включати до прикметників портретної характеристики і слова, що виражають зовнішній вияв внутрішнього стану людини. При цьому розглянуто 8 синонімічних рядів з домінантами неспокійний, насторожений, розгублений, без-тямний, гострий, уважний, неуважний, спокійний, на прикладі одного з них продемонструємо внутрішні особливості організації СР. До прикметників, що виражають психологічний портрет людини, належить синонімічний ряд з домінантою гострий, що складається із слів гострий–пронизливий–пронизуватий–проникливий–різкий–різучий–колючий у похідних значеннях, пов'язаних із характеристикою очей та погляду людини.

До цієї групи належить похідне значення слова гострий "тонкий, проникливий" /СУМ/, яке виникло на основі синестезичної метафори. У СУМ це значення подане як лексично не обмежене, однак аналіз текстів дає підстави характеризувати його як лексично обмежене, оскільки даний ЛСВ сполучається переважно з іменниками очі, погляд і стосується

людини: "Параграфи присіли біля столу, Примітки причаїлись у кутках, Очіма гострими підсудну прокололи цитати із багнетами в руках" /В. Симоненко/. Проаналізоване значення містить сему недобррозичливості або, принаймні, сприймання його як недобррозичливого, що в текстах нерідко підкреслюється лексичним оточенням, у якому наявні відповідні слова: гострий - незмерений /погляд/, гострі - розумні й хитрі /очі/, гострі - жадні /очі/ тощо. Конституент пронизливий у значенні "пильний, проникливий /про очі, погляд і т.ін." /СУМ/ та його морфологічний варіант пронизуватий мають вищу за гострий інтенсивність ознаки. Їх значення містять емоційне забарвлення і характеризуються негативною оцінкою, що пов'язане з неприємним відчуттям, вираженим імпліцитно в прямих значеннях цих слів. Такі переносні значення пов'язані з синестезичною метафорою: "А святий не спускав з них пильного свого погляду, такого жакхавито пронизливого, що, здавалося, в дверях дірку просвердлить, якщо спробуєш куди заховатися" /П. Загребельний/. До цього ж ряду належить одно з похідних значень слова проникливий - "пильний, спостережливий, гострий /про очі, погляд і т.ін." /СУМ/. Якщо відповідні значення слів гострий, пронизливий, пронизуватий виникли в результаті синестезичного перенесення назви прямого лексико-семантичного варіанта, що виражає фізичну дію /імпліцитно/ чи стан, то в слові проникливий похідне значення виникло в результаті метонімічного перенесення. На відміну від слова пронизливий, проникливий пов'язане з позитивною оцінкою семою: "Висока, ставна /Ніна Гордіївна/, чорне, аж ніби сине волосся... і очі... Глибокі, проникливі, з непоганими вогниками, ясно-зелені й чисті-пречисті" /Ю. Мушкетик/. Близьким за значенням до цього ЛСВ є одно з похідних значень

слова різкий - "пронизливий, гострий /про погляд/" /СУМ/. У семантичній структурі слова різкий це значення міститься на певній відстані від прямого, з яким воно пов'язане метафоричним зв'язком. Лексична сполучуваність названого ЛСВ також обмежена: "Брови наставлені, очі за окулярами - різкі, зосереджені: поет наче палав, внутрішньо не згасаючи" /Б. Харчук/. ЛСВ різучий у переносному значенні "який викликає неприсмії відчуття, справляє неприсміє враження" /СУМ/, на нашу думку, потребує розширення словникової дефініції - "гострий, пильний /про погляд, очі/": "Вузькі й такі чорні, що аж різучі, Сульфатові очі на мить заплющилися" /Григор Тютюнник/. Похідним значення до цього СР уходить конститuent колючий. Закономірність в межах ряду є те, що прикметники за емоційно-оцінним компонентом можуть розташовуватися у двох напрямках щодо доміанти - у висхідному /позитивне забарвлення/ і в спадному /негативне забарвлення/: колючий ← різучий ← різкий ← пронизливий/пронизуватий ← гострий → проникливий.

У виразі обличчя знаходять зовнішній вияв різні психічні стани, зокрема емоції, і ми можемо "бачити", які почуття переживає людина. Зовнішні прояви психічних станів мають в українській мові розвинену систему лексичних засобів вираження. Незважаючи на важливість зовнішніх проявів, вони є все ж вторинними до самих психічних станів. Це знаходить вираження і в засобах номінації: якщо в системі прикметників, що характеризують паспортний портрет, переважають прями значення слів, то при вираженні психологічного портрета основним засобом є вторинні /похідні/ значення, які Словник української мови здебільшого розглядає як відтінок значення. З погляду лексикографії це, мабуть,

виправдано, однак із семасіологічного, вони, гадаємо, є окремими значеннями, бо мають відмінну від прямого предметно-понятійну віднесеність, а також є конкретними.

Рисою, яка відрізняє прикметники психологічної портретної характеристики від паспортної, є також те, що слова, пов'язані з психологічним портретом, виражають почуття вже своїм предметно-понятійним компонентом. Тому серед них майже відсутні диференціальні емоційні семи, натомість значну роль у синонімічному протиставленні відіграє сема "духе", яка виражає більш високий ступінь інтенсивності стану. Вияток становлять переносні значення /світлий, ясний тощо/.

Оскільки прикметники психологічної портретної характеристики пов'язані з вираженням стану, то серед них значне місце посідають слова дієприкметникового походження, які мають сему динамічності ознаки /схвилюваний, стурбований, розгублений тощо погляд, очі, обличчя і т.ін./.

Прикметники психологічної характеристики, на відміну від проаналізованих у попередніх розділах, мають обмежену лексичну сполучуваність переважно із словами обличчя, очі, погляд.

Відмінними від попередньо розглянутих груп є й антонімічні зв'язки прикметників психологічної портретної характеристики: у попередніх групах синонімічні ряди вступали в антонімічні відношення попарно, у прикметниках же, що характеризують психологічний портрет, для синонімічних рядів з домінантами розгублений, безтямний, гострий, насторожений антонімічним є ряд з домінантою спокійний. При цьому кожен ряд вступає в антонімічні відношення вибірково з певними конститuentами синонімічного ряду спокійний. Напр., до ряду з домінантою розгублений - спокійний, до ряду з домі-

мантою гострий – спокійний, лагідний тощо. Випадає в цьому плані з групи синонімічний ряд з домінантою уважний, до якого антонімічним є ряд неуважний. Це, гадаємо, зумовлене тим, що ці слова виражають не стільки емоційний, скільки інтелектуальний психічний стан.

Оскільки значення групи прикметників, які аналізуються в даному розділі, є переважно похідними, то виникає питання про способи перенесення значень. Цій групі властиві переважно синестезична метафора та метонімія, при якій назва стану людини як цілого переноситься на ознаку її частини /обличчя, очі, погляд тощо/. Значна група прикметників виникла в результаті переходу в прикметники дієприкметників.

Синонімічні ряди, що виражають стан неспокою чи напруження, мають більш виразні диференціальні ознаки і є більш складними й розгалуженими, ніж антонімічний до них ряд з домінантою спокійний.

Проведене дослідження дає підстави зробити такі висновки:

1. Дослідження прикметників портретної характеристики в українській мові дозволяє виділити в її системі два типи слів: а/ прикметники паспортної характеристики, тобто такі, що виражають зовнішні ознаки людини; б/ прикметники, які називають ознаки психологічного портрета, тобто зовнішній вияв внутрішнього стану людини. У свою чергу прикметники паспортної характеристики поділяються на дві підгрупи: прикметники, пов'язані з параметричними ознаками, і прикметники естетичної характеристики.

2. Кожна з названих підгруп має внутрішнє членування. Такі підгрупи виділяються за позалінгвістичними озна-

ками, однак вони мають відмінності і власне лінгвістичного плану. Поділ на параметричні та естетичні ознаки є значною мірою умовним, оскільки в естетичну характеристику людини входять і параметричні ознаки. Та й сама естетична оцінка є відносною і залежить від позиції особи або оточення, яке дає оцінку.

3. Прикметники паспортної характеристики, як правило, виражають ознаку особи прямими номінативними значеннями. При цьому слова, які дають дуже загальну параметричну /ряди з домінантами високий, низький, великий, малий тощо/ та загальну естетичну /синонімічні ряди з домінантами гарний, поганий і т.ін./ характеристику, звужують обсяг свого значення за рахунок сполучення з назвами осіб, що вносить сему "ознака особи" в значення такого слова у відповідному синонімічному ряді. Така риса властива й деяким назвам ознак естетичного характеру /чорний, білий/. При цьому можна говорити не про окреме значення в структурі багатозначної лексеми, а про вживання відповідного значення.

4. У слів психологічної портретної характеристики особи значення зовнішнього вияву психічного стану є вторинним відносно значень, які характеризують відповідний психічний стан. Значення зовнішньої психічної ознаки особи є лексично обмеженим, оскільки виявляється в сполученні з кількісно обмеженим набором слів, пов'язаних з обличчям і його окремими частинами чи явищами, з ними пов'язаними /обличчя, очі, погляд і т.ін./ . На відміну від значень прикметників паспортної характеристики, які ми розглядаємо як уживання, слова психологічної портретної характеристики виражають окреме значення, пов'язане з іншим, ніж пряме, денотативно-сигніфікативним компонентом.

5. Прикметники портретної характеристики мають розвинені синонімічні зв'язки: синонімічні ряди складаються з великої /п'ять і більше/ кількості конститuentів, які відрізняються переважно квантитативними /за ступенем виявлення ознаки/, конотативними оцінними семами, стилєвими ознаками, тобто, головним чином, семами, що стосуються "значимого ореолу" і не торкаються предметно-понятійного макрокомпонента значення. Такі малопомітні семантичні відмінності переважно експресивно-стилістичного характеру дозволяють відносити значення подібних слів до експресивно-синонімічних, тим самим повернувшись до питання про існування такого типу. Матеріал прикметників портретної характеристики дозволяє на питання про існування подібного типу значень відповідати ствердно.

6. У межах синонімічного ряду спостерігається членування на окремі блоки слів, пов'язаних інтегральними семами і протиставлених іншим словам або їх підгрупам певними диференціальними ознаками. Крім того, можна виділити групи близькозначних слів, які, якщо не входять до складу синонімічного ряду, то тяжіють до нього за суттєвими ознаками.

7. У синонімічних рядах прикметників портретної характеристики виділяються форми суб'єктивної оцінки з відповідними суфіксами здрібнілості та згрубідості, які служать засобом експлікації емоційно-експресивного компонента лексичної семантики та ступеня вираження ознаки. У ряді слів суфікси суб'єктивної оцінки десемантизуються щодо своєї основної словотвірної функції і стають засобом вираження не ставлення чи оцінки, а семи "ознака особи" /чорнявий, білявий/.

8. На користь виділення експресивно-синонімічного ти-

пу лексичних значень свідчать наявність у синонімічних рядах прикметників портретної характеристики значної кількості словотвірних варіантів, які шляхом оновлення плану вираження сприяють свіжості сприймання самого значення. Оновлення зовнішньої і внутрішньої форм слова досягається також шляхом творення складних слів з явно вираженою внутрішньою формою і емоційно-експресивним компонентом. Подібні утворення нерідко стоять на межі між узусом і оказіональними утвореннями, і віднесення їх до першого зумовлене переважно частотністю вживання.

9. Синонімічні ряди прикметників розглянутої групи є складними не тільки за кількістю конститuentів, а й за характером групування слів. Кількісне зростання проаналізованих синонімічних рядів зумовлене прагненням мови до оновлення експресивно-виражальних засобів, що помітно і в інших семантичних групах, пов'язаних з оцінними компонентами значення і з оцінкою явищ.

10. Зв'язок з параметричними, естетичними та психологічними характеристиками явищ у прикметників портретної характеристики зумовлює наявність системи протиставлень антонімічного характеру, причому антонімічно протиставляються як окремі слова, так і цілі синонімічні ряди. Антонімічне протиставлення синонімічних рядів сприяє утворенню синонімічно-антонімічних блоків, у яких протиставлені антонімічні ряди мають симетричну структуру: кожному слову синонімічного ряду є протиставлення за значенням, а в багатьох випадках і за внутрішньою формою. У розглянутих синонімічно-антонімічних блоках спостерігається також певна асиметричність, при якій кільком синонімічним рядам може протистояти один антонімічний з більш широким зна-

ченням.

Основні положення дисертації знайшли відбиття в таких публікаціях автора:

1. Класифікація прикметників, що виражають фізичні властивості людини // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. - Харків: ХДПІ, 1992. - С. 71 - 74.

2. Семантическая характеристика имен прилагательных, выражающих временные внешние признаки человека // Лексика русского языка и методика ее изучения в вузе и в школе: Сборник научных трудов. - Киев - Харьков: ИЯ АНУ - ХДПІ, 1993. - С. 76 - 77.

3. Семантика и функционирование синонимов, характеризующих лицо человека // Стилистика русского языка: теоретический и сопоставительный аспекты / Материалы VI научной конференции по проблемам семантических исследований. - Киев - Харьков: ИЯ АНУ - ХДПІ, 1993. - С. 30.

Козка И. К. Синонимично-антонимичные отношения в системе имен прилагательных портретной характеристики человека в современном украинском языке.

Диссертация является рукописью.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - украинский язык, Харьковский гос. педагогич. университет им. Г.С. Сковороды, Харьков, 1994. Защищается диссертационное исследование, опубликованное в 3 научных работах и содержащее теоретическую разработку проблемы структурно-семантической организации синонимического ряда в системе имен прилагательных портретной характеристики в украинском языке. Установлено, что имена прилагательные избранной для анали-

за группы можно разделить на три группы: паспортной /параметрической и эстетической/ и психологической характеристики портрета. Установлены особенности семантической структуры синонимических рядов в каждой подгруппе, определены дифференциальные семы, способы их экспликации. Определены антонимические связи синонимических рядов в каждой подгруппе. Определены общие для всей группы имен прилагательных портретной характеристики и специфические для каждой подгруппы структурно-семантические особенности. Установлены связи лексико-семантического и словообразовательного уровней в структуре синонимических рядов.

Козка І.К. Synonymous and antonymous relations in the system of adjectives revealing portrait characteristics of the man in the modern Ukrainian language.

The present thesis is a manuscript.

The thesis for a candidate's degree (Philology), speciality 10.02.02 - the Ukrainian language, Kharkov state Pedagogical University named after G.S. Skovoroda, Kharkov, 1994. The work presented to the defence is published in 3 scientific works and contains the theoretical working out of the problems of structural and semantic organization of the synonymous row in the system of adjectives revealing portrait characteristics of the man in the Ukrainian language. In the course of analysis it has been established that the adjectives of this group fall into three groups: 1) passport (parameter and aesthetic) and psychological characteristics of the portrait. The peculiarities of the semantic structure of the synonymous rows in each subgroup, differential semes

as well as the methods of their explication have been revealed. The antonymous relations of the synonymous rows in each subgroup common for all the group of adjectives of the portrait characteristics and specific for all subgroup structural and semantic peculiarities have been determined in the paper. Relations of the lexico-semantic and derivational levels in the structure of the synonymous rows have been defined.

Ключові слова:

лексичне значення, синонім, антонім, сема, структура синонімічного ряду.

Підписано до друку 07.12.94 р. Папір книж.-журн.
Формат 60x84 1/16. Умов.-др.аркуш 1,0. Умов.-вид. аркуш.
Тираж 104 екз. Замовлення № 130.

Ротапринт ХЗМТ, м. Харків-12, вул. Свердлова, 1.

455220

AB 31.531